

УДК 811.161.2'373.611

О. В. Ляхова,
аспірант

(Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна)

РОЗВИТОК БАГАТОЗНАЧНОСТІ ВНАСЛІДОК ПОВТОРНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ
СЛОВОТВІРНОЇ МОДЕЛІ

Стаття присвячена питанню багатозначності, зумовленої процесом повторної реалізації словотвірної моделі. Розглянуто теоретичні напрацювання сучасного мовознавства з проблеми розмежування полісемії й омонімії лексем, утворених внаслідок повторного використання дериваційної моделі. Установлено, що одиниці такого типу є різновидом багатозначності й відзначаються ідіоматичністю значення та відкритістю семантичної структури.

Перебуваючи в постійному русі, мова безперервно розвивається, удосконалюється, таким чином, має своє сучасне, минуле та майбутнє. Одним із важливих чинників і доказів її динамічного характеру є збагачення словника. Поява нових слів можлива в мові завдяки її внутрішній потенційній здатності до деривації, однак словотворення не завжди означає створення нової одиниці і за значенням, і за формою. Дослідники говорять про таку лінгвістичну універсалію, як закон економії мовних засобів (О. Есперсен), або закон економії мовних зусиль (А. Мартіне), який дає змогу мовцям полегшити власні мовні зусилля, підвищити ефективність передавання інформації та швидкість її оброблення шляхом добору "найбільш раціональних і коротких для цілей комунікації мовних засобів" [1: 90]. На лексичному рівні економія виявляється, зокрема, і в повторній реалізації словотвірної моделі.

Повторне використання словотвірної моделі полягає в незалежних одна від одної дериваціях від однієї основи за допомогою однакового за формою, але різного за семантикою форманта. Дія повторного використання словотвірної моделі викликає два цілком протилежні за природою явища: 1) розвиток значення від конкретного до надзвичайно широкого, що супроводжується дефразеологізацією семантики; і 2) розширення кола денотатів, що веде до появи багатозначності (для словотвірної семантики таких похідних властива ідіоматичність значення). Обидва аспекти вияву повторного використання словотвірної моделі не мають ґрунтового теоретичного опрацювання в сучасному мовознавстві. Однак наразі формат наукової статті дозволяє нам звернути увагу на одне із зазначених мовних явищ: нас цікавить процес виникнення полісемії на основі повторної реалізації словотвірної моделі, а також його відображення в лексикографічних працях. Зважаючи на це, формулюємо **мету статті** як спробу подати власний аналіз проблеми багатозначності похідних, повторно утворених від однієї основи.

Констатуємо, що в науковій літературі полісемія, яка постала внаслідок повторної реалізації словотвірної моделі, належить до недостатньо вивчених питань. Вагомий внесок у теоретичне опрацювання такого типу багатозначності зробила О. П. Єрмакова [2; 3]. Певним чином окресленої проблеми торкалися у своїх працях Л. О. Араєва [4], О. С. Ахманова [5; 6], П. О. Катишев [4], В. Д. Пономаренко [7], П. А. Соболева [8], О. М. Тихонов [9], Н. О. Янко-Триницька [10] та ін.

Як зазначає О. П. Єрмакова, багатозначність, зумовлена процесом неодноразової реалізації словотвірної моделі, можлива, наприклад, для субстантивних дериватів на зразок *собачник*, *нічник*, *афганець* тощо [2: 55]. У цьому випадку творення таких одиниць пов'язане із зміною набору сем та розширенням кола референтів для предметно-логічного (денотативного) значення слова. Так, похідна лексема *собачник* подана в тлумачному словнику за редакцією В. Т. Бусела із чотирма значеннями: 1. Людина, що ловить або скуповує собак для продажу чи вироблення хутра. 2. Те саме, що посіпака. 3. Любитель собак. 4. Приміщення, де утримують собак для наукових дослідів [11: 1352]. Усі значення (крім другого, що є, власне, метафоричним, а не прямим номінативним) мають спільну сему "той, що (хто) стосується значення твірної основи", але кожне окреме значення характеризується власним набором сем: "ловець собак", "любитель собак", "приміщення для собак", – що й викликає розширення кола позначуваних словом об'єктів.

Як бачимо, семантична структура слова *собачник* відзначається яскраво вираженою фразеологічністю, тобто невідповідністю значення цілого мовного утворення сумі значень частин, що його складають. З огляду на це, виявити, до якого зі словникових значень лексеми апелює мовець, можна лише в певному контексті: "*По-перше, не вистачає спеціально обладнаних, відгороджених ділянок для виходу тварин, по-друге – не виконують собачники елементарних правил, коли виводять своїх плеканців на прогулянку*" (Хрещатик, липень 2002).

Крім того, як відзначають дослідники, значень в одиниці *собачник* та подібних до нього може бути необмежена кількість: за необхідності вони можуть додаватися і, таким чином, утворювати похідні відкритої семантичної структури. При цьому кожен із дериватів матиме ідіоматичну семантику [12: 111-112].

Багатозначність, викликана неодноразовим використанням однієї словотвірної моделі, близька до омонімії [12: 114]. Можливо, саме тому, як влучно зауважує Ю. В. Інякіна, у мовознавстві

спостерігається значний різнобій під час описування полісемічних слів такого типу, що відображається і в лексикографічних працях: "в одних словниках певні слова подані як омоніми, в інших ці ж слова розглядаються як полісеманти, а в третіх – узагалі описані як однозначні" [13: 11].

Відзначимо, що власне проблема розмежування загальномовних явищ омонімії й полісемії, а також їхнього лексикографічного інтерпретування була предметом вивчення багатьох лінгвістів (В. І. Абаєв, М. П. Апресян, І. В. Арнольд, М. Н. Арсеньєва, Ш. Баллі, О. В. Благовіщенський, Р. І. Болтянська, Р. О. Будагов, Л. А. Булаховський, В. В. Виноградов, Є. М. Галкіна-Федорук, О. М. Демська, М. А. Жовтобрюх, М. П. Івченко, Ю. В. Інякіна, Т. Ф. Єфремова, М. П. Кочерган, Є. Р. Курилович, Л. А. Лисиченко, Г. А. Мелконян, М. Я. Плющ, Л. М. Полюга, О. О. Потебня, І. Г. Скиба, О. І. Смирницький, П. А. Соболева, Л. П. Солдатова, Д. Н. Шмельов, Т. А. Яворська та ін.), хоча однозначного її розв'язання наука не подає й до сьогодні. Зокрема, одним із важливих питань лишається визначення критеріїв віднесеності лексичних одиниць або до омонімічних, або до полісемантичних, що стосується як непохідних, так і похідних одиниць, у тому числі й тих, що утворені повторним використанням словотвірної моделі.

У мовознавстві запропоновано два основні принципи виділення значень лексичної одиниці: семантичний – на рівні семного складу й синтагматичний, що полягає у з'ясуванні відмінностей у значеннях на основі сполучуваності з іншими словами у складі синтагми [14: 57-58; 15: 17]. Досліджуючи омонімію в межах терміносистеми, Л. Г. Боярова пропонує відокремлювати полісемію й омонімію, "по-перше, на підставі семантичного критерію; по-друге, лише в межах певного періоду розвитку мови (тобто в синхронії), оскільки багатозначність мовної одиниці на одному синхронному зрізі мови може бути омонімією на іншому" [15: 17]. Із цього випливає, що полісемічними можна вважати слова, внутрішньо пов'язані однією або кількома семами.

Жоден із критеріїв виділення значень слова, як вважає Г. А. Мелконян, не може бути достатньо надійним і прийнятним для всіх випадків полісемії та омонімії: кожен із них можна застосовувати лише в певних ситуаціях відмежування цих явищ лексичної семантики. Крім того, розрізнення омонімів і багатозначних одиниць, на думку дослідниці, завжди буде залежати від рівня теоретичного опрацювання питань омонімії та полісемії [14: 58]. На рівень опрацювання теоретичних питань при розмежуванні омонімів і полісемантів указує й Л. П. Солдатова, додаючи при цьому, що серед іншого "виникає необхідність вивчення динаміки розвитку омонімів і полісемів, їхньої взаємної трансформації як складової частини вивчення динаміки розвитку лексичного складу мови" [16: 1].

Зважаючи на те, що повторне використання словотвірної моделі реалізують в мові одиниці, які мають однакову форму, але різні значення, довільне трактування цих одиниць як омонімів чи полісемантів видається цілком закономірним. Справді, для дериваційних римейків (за термінологією А. М. Нелюби) притаманні особливості обох мовних явищ. З одного боку, римейкові слова є однаковими за формою, як того вимагають й омонімія, і полісемія. З другого, – будучи утвореними від однієї твірної основи, розглядувані одиниці заздалегідь не відповідають умові виокремлення омонімів, але й не мають виразних ознак перенесення значень, що властиво для полісемантів.

У лінгвістиці є два підходи до роз'яснення розвитку семантики слова. Одним із них є омонімічний. Чи не першим прихильником його був О. О. Потебня, який стверджував, що "найменше змінення в значенні слова робить його іншим словом" [17: 15]. Ця точка зору, як зазначає Д. М. Шмельов, не отримала визнання в науковій спільноті, хоча й мала деякий вплив на подальші дослідження [18: 69]. Так, В. І. Абаєв нарікає на виразну тенденцію в лексикографічних працях: "в одних і тих же словниках від одного видання до іншого кількість омонімів катастрофічно зростає", і "розмноження" їх відбувається здебільшого за рахунок полісемії, тобто так званого розпаду багатозначності мовної одиниці [19: 31]. На противагу цьому, дослідник чітко розрізняє омонімію й полісемію, вважаючи неприпустимим говорити про будь-які перехідні явища. Свою думку В. І. Абаєв підтверджує власним тлумаченням омонімії як випадкової співзвучності, такої, що суперечить співзвучності, ґрунтованій на єдності походження слів [19: 33].

Щодо розрізнення омонімії й полісемії похідних одиниць вираженими видаються нам міркування О. М. Тихонова, який, вивчаючи омоніми-деривати та їхнє відображення в словниках, відверто говорить, що до таких омонімів часто зараховують будь-які однозвучні похідні чи просто членовані слова, незалежно від їхньої морфемної будови й словотвірної структури, а також від того, чи пов'язані ці одиниці яким-небудь чином у словотвірній системі мови, чи існують у ній як автономні, ізольовані, не пов'язані між собою й узагалі "байдужі" одне до одного явища [9: 301]. Сам лінгвіст, як і дослідниця О. С. Ахманова, за умови повного збігу в структурі похідного слова однакових твірної основи та словотвірного афікса визнає за дериватом статус омонімічного: *телят-ник* "приміщення" і *телят-ник* "працівник, що доглядає за телятами", *корів-ник* "приміщення" і *корів-ник* "працівник, що доглядає за коровами", *топор-ище* "велика сокира" і *топор-ище* "держак сокири".

Цікавим, на наш погляд, видається той факт, що здебільшого свої роздуми стосовно омонімії й полісемії дериватів дослідники ілюструють схожими чи й повністю однаковими лексемами. Так, на

прикладі залучених до аналізу О. М. Тихоновим і О. С. Ахмановою одиниць та подібних до них (*телятник, пташник, молочник* тощо) П. А. Соболева пропонує зовсім інше розуміння проблеми, а саме полісемантичний підхід. Дослідниця ставить під сумнів омонімію таких слів, уважаючи їх більшою мірою різними значеннями дериватів, пов'язаних між собою опосередковано, тобто через твірні лексеми (*теля, птах, молоко*) [8: 85].

У мовознавчих розвідках останніх років переважає полісемантичне розуміння досліджуваного нами явища. Так, Л. О. Араєва та П. О. Катишев вважають, що під час творення слів *малинник, калиник, рибник, телятник* тощо мотивуюча одиниця в аспекті своєї концептуальної реалізації прагне до втілення найширшого кола значень в межах одного слова. Наприклад, похідне *рибник* має значення "рибалка", "інспектор рибнагляду", "приміщення для зберігання риби", "ємність для засолення риби", "рибні ряди", "продавець риби", "страви із риби", "любитель рибних страв", "чайка" та ін., *рибниця* – "час вдалої риболовлі", "рибна торгівля", "час православного посту, у який дозволено вживати рибу", "дерев'яний ящик для зберігання риби", "пиріг та інші страви з рибою", "чайка" [4: 229-230]. При цьому семантичний ряд похідних є, про що згадувалося вище, відкритим і може постійно поповнюватися за рахунок інших конкретних значень, які відповідають загальному – "той, що (хто) стосується риби"; багатозначний дериват, зауважують дослідники, сам, через дію закону симетрії мовного знака, утворює нові смисли з подальшою модифікацією системи смислових типів загалом [4: 231].

Аналізуючи відсубстантивні утворення на зразок слова *піщанка*, О. П. Єрмакова також говорить про необмежену кількість значень для одиниць такого типу, тобто про відкритість семантичної структури. Так, за дослідницею, лексема *піщанка*, маючи п'ять лексикографічно закріплених тлумачень ("гризун, що живе в піщаних і глинистих рівнинах", "морська риба, популяція якої прив'язана до берегів із піщаним ґрунтом", "промислова глина із значним вмістом піску", "трав'яниста рослина", "невеликий кулик"), потенційно може реалізуватися в значно більшому колі позначуваних понять, семантика кожного з яких пов'язана із піском [2: 56].

Як видно із аналізу теоретичних положень щодо одиниць, утворених повторною реалізацією словотвірної моделі, питання про визнання їх полісемантами чи омонімами не розв'язане остаточно в жодній із праць і продовжує бути дискусійним у сучасному мовознавстві. Ми підтримуємо точку зору тих лінгвістів, які вважають розширення семного складу слова внаслідок повторного використання дериваційної моделі багатозначними. На нашу думку, значення слів, утворених внаслідок повторної деривації, хоч і стосуються різних об'єктів називання, однак мають і спільний множник – сему "той, що (хто) стосується значення твірної основи". Таке загальне словотвірне значення є, за нашими спостереженнями, наслідком семантичного розвитку похідної одиниці.

Таку ж непослідовність у потрактуванні аналізованих одиниць засвідчують і лексикографічні джерела. Так, у тлумачному словнику за редакцією В. Т. Бусела одні деривати подаються як омоніми, інші – як полісеми. Найчисельнішою є група одиниць, у семантичній структурі яких реалізується одночасно значення особи і предмета: *телятник, травник, панцирник, собачник, пташник, пісеньник, розмовник, яблучник, макаронник, ложкар* та ін. На думку В. Д. Пономаренко, такі структури можуть реалізувати різні семантичні моделі: "сукупність предметів, названих мотивувальною основою" – "людина, діяльність якої пов'язана з тим, що названо мотивувальною основою" (*пісеньник, розмовник, травник*); "предмет, призначений для того, що названо мотивувальною основою" – "людина, діяльність якої пов'язана з тим, що названо мотивувальною основою" (*гусятниця, винищувач, цигарниця*); "приміщення для тварин" – "людина, діяльність якої пов'язана з тваринами" (*пташник, телятник, гусятник*) тощо [7: 147]. Здебільшого такі одиниці подані у словникові як багатозначні, наприклад: *телятник* – 1. Хлів для телят. 2. Той, хто доглядає телят [11: 1439]; *макаронник* – 1. Запіканка з макаронів. 2. Італієць [11: 638]; *ложкар* – 1. Майстер, що виробляє дерев'яні ложки. 2. Інструмент, яким виробляють дерев'яні ложки [11: 626]. Однак трапляються випадки тлумачення слів, чия семантична структура виразно поширилася в результаті повторної реалізації словотвірної моделі, омонімічними. Так, незрозумілим видається, чому автори словника, подаючи як полісемічні одиниці *пісеньник, розмовник, молитвеник* і под., зводять значення слова *травник* до омонімічних: *травник*¹ – 1. Те саме, що гербарій. 2. Книжка, в якій спершу описувались лікувальні рослини, а згодом давалися поради, як їх використовувати. 3. Птах ряду кулікоподібних; *травник*² – 1. Настоянка на травах. 2. Місце, поросле травою. 3. Лікар, що лікує травами. 4. Книга, яка містить опис лікарських трав та способи їх застосування [11: 1466]. Як бачимо, омоніми *травник*¹ і *травник*², подібно до полісемантів *пісеньник, розмовник, молитвеник*, поєднують у своїй семантичній будові значення особи та предмета, є похідними одиницями, утвореними від однієї основи за допомогою омонімічних формантів за тими самими мотиваційними стосунками, і можуть правомірно трактуватися як багатозначні лексеми, що постали внаслідок повторної реалізації словотвірної моделі.

Невизначеною є ситуація і з дериватами, що називають різних осіб, чия діяльність пов'язана зі значенням мотивувальної основи. Так, тлумачний словник фіксує як багатозначні слова *броварник* – 1. Власник броварні. 2. Робітник броварні [11: 97]; *булочник* – 1. Власник булочної або торговець

булками. 2. Пекар, що випікає булки [11: 101]. Тоді як лексема *аптекарь* узагалі подана з одним розширеним значенням: "працівник аптеки, який приймає рецепти, виготовляє і відпускає ліки; фармацевт // власник аптеки" [11: 37].

Як бачиться, питання лексикографічного закріплення одиниць, утворених унаслідок повторної реалізації словотвірного значення, не має на сьогодні чіткого теоретичного обґрунтування і єдиної позиції в словникових статтях, а тому потребує подальших досліджень. Нами було з'ясовано, що серед критеріїв розмежування римейкових омонімів та полісемів, основним дослідники називають семантичний. Однак за допомогою нього науковці по-різному тлумачать значення подібних, а часто тих самих лексем. За нашими уявленнями одиниці на зразок *нічник*, *малинник*, *рибник*, *пташник*, *ведмежатник*, *рогач*, *пісенник*, *аптекарь* тощо мають фіксуватися в словниках як полісемічні і розумітися як різновид багатозначності. Такі лексеми відзначаються ідіоматичністю та відкритістю семантичної структури похідних одиниць.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Хруцкая Н. Закон экономии языковых средств как вектор направленности эволюции русского языка на современном этапе (на примере именных частей речи) / Н. Хруцкая // Научный вестник Херсонского государственного университета. – Херсон, 2010. – Вып. 10. – С. 89–94.
2. Ермакова О. П. Семантические процессы / О. П. Ермакова // Современный русский язык : Активные процессы на рубеже XX–XXI веков. – М. : Языки славянских культур, 2008. – С. 33–99.
3. Ермакова О. П. Семантические процессы в русском языке на рубеже веков / О. П. Ермакова // Acta Neophilologica. – Olsztyn, 2006. – VIII. – С. 23–32.
4. Араева Л. А., Катышев П. А. Полисемия и синонимия производного слова как отражение динамики языкового знака / Л. А. Араева, П. А. Катышев // С любовью к языку : Сборник научных трудов. – М. : Изд-во Института русского языка им. А. С. Пушкина ; ИПЦ Воронежского государственного университета, 2002. – С. 227–236.
5. Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии / О. С. Ахманова. – М. : Учпедгиз, 1957. – 296 с.
6. Ахманова О. С. Словарь омонимов русского языка / О. С. Ахманова. – М. : Советская энциклопедия, 1974. – 448 с.
7. Пономаренко В. Д. Особливості внутрішньої форми похідних слів із предметно-особовим значенням / В. Д. Пономаренко // Вісник Харківського національного університету. – Харків, 2010. – № 910. – Вып. 60. – Ч. 1. – С. 145–148.
8. Соболева П. А. Словообразовательная полисемия и омонимия / П. А. Соболева ; [отв. ред. В. П. Григорьев]. – М. : Наука, 1980. – 296 с.
9. Тихонов А. Н. Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря современного русского языка : [курс лекций] / А. Н. Тихонов. – Самарканд : Изд-во Самаркандского университета, 1971. – 384 с.
10. Янко-Триницкая Н. А. Закономерность связей словообразовательного и лексического значений в производных словах / Н. А. Янко-Триницкая // Развитие современного русского языка. – М., 1963. – С. 96–97.
11. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпін'я : ВТФ "Перун", 2005. – 1728 с.
12. Способы номинации в современном русском языке / [отв. ред. Д. Н. Шмелев]. – М. : Наука, 1982. – 295 с.
13. Инякина Ю. В. Проблема лексикографической интерпретации омонимии в толковых словарях / Ю. В. Инякина // Вісник Дніпропетровського університету. – Дніпропетровськ, 2009. – № 11. – Вып. 15. – Т. 3. – С. 1–4.
14. Мелконян Г. А. Динамика полисемии и омонимии в русском языке и ее лексикографическая интерпретация / Г. А. Мелконян // Вестник Адыгейского государственного университета. – Адыгейск, 2007. – Вып. 2. – С. 57–59.
15. Боярова Л. Г. Терміни-омоніми як об'єкт лексикографії / Л. Г. Боярова // Вісник Харківського національного університету. – Харків, 2006. – № 727. – Вып. 47. – С. 15–19.
16. Солдатова Л. П. Розмежування явищ повної лексичної омонімії та полісемії (словниковий та функціонально-стилістичний аспекти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Л. П. Солдатова. – Київ, 2007. – 24 с.
17. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Т. 1–2 / А. А. Потебня ; АН СССР, Отделение литературы и языка ; В. И. Борковский. – М. : Учпедгиз, 1958. – 536 с.
18. Шмелев Д. Н. Современный русский язык : Лексика : [учебное пособие для студентов пед. ин-тов по специальности "Русский язык и литература"] / Д. Н. Шмелев. – М. : Просвещение, 1977. – 335 с.
19. Абаев В. Н. О подаче омонимов в словаре / В. Н. Абаев // Вопросы языкознания. – 1957. – С. 31–43.
20. Касимова Г. К. О мотивации и типах полисемии существительных с суффиксом -ник / Г. К. Касимова // Известия Пензенского государственного университета им. В. Г. Белинского. – Пенза, 2007. – № 4 (8). – С. 45–52.

Матеріал надійшов до редакції 01.04. 2011 р.

Ляхова О. В. Развитие многозначности вследствие повторной реализации словообразовательной модели.

Статья посвящена вопросу многозначности, обусловленной процессом повторной реализации словообразовательной модели. Рассмотрены теоретические наработки современного языкознания по проблеме разграничения полисемии и омонимии лексем, образованных в результате повторного использования деривационной модели. Установлено, что единицы такого типа являются разновидностью многозначности и отмечаются идиоматичностью значения и открытостью семантической структуры.

Liahova O. V. Polysemy as the Result of the Derivational Model's Repeated Realization.

The article is devoted to the problem of polysemy by the process of the derivational model's repeated realization. The theoretical achievements of modern linguistics to the problems of polysemy and homonymy distinction for the words formed as the result of the derivational model's repeated realization are determined. It is set that the items of this type is the type of polysemy and have the phraseological meaning and the open semantic structure.